

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08.11.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 23.02.2026

Yıldırım, S., Yeniurt M., Mete Ö. F. (2026). Osmanlı Galatası'nda para vakıfları ve mütevellî: Kredi tahsisi, ayrıcalıklar ve kârlılık. *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(27), 286-304. <https://10.20304/humanitas.1819879>

**OSMANLI GALATASI'NDA PARA VAKIFLARI VE MÜTEVELLİ: KREDİ
TAHSİSİ, AYRICALIKLAR VE KÂRLILIK**

Sadullah YILDIRIM¹, Muhammet YENİYURT², Ömer Faruk METE³

ÖZ

Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nda para vakıflarının işleyişini asil-vekil ilişkisi çerçevesinde inceleyerek, mütevellîler dâhil olmak üzere farklı sosyal gruplara yapılan kredi tahsisinin vakıf kârlılığı üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Çalışma, XVII. yüzyıl sonlarında Galata'da faaliyet gösteren 62 para vakfına ait yaklaşık bin kredi kaydı ile ilgili muhasebe defterlerinden derlenen veriye dayanmaktadır. Bulgular, kredi tahsisinde toplumsal statü ve kurumsal konumun belirleyici olduğunu göstermektedir: Askerî zümre mensupları ile vakıf yöneticileri, esnaf ve tüccar gibi şehirli mukimlere kıyasla daha yüksek tutarlarda krediye erişmiştir. Buna karşılık kadınların krediye erişimi sistematik biçimde sınırlı kalmıştır. Kârlılık analizi, askerîlere kullandırılan kredilerdeki artışın, muhtemelen bu grubun geri ödememe mukavemeti ve sabit ribh oranları altındaki sınırlı risk fiyatlandırmasının bir uzantısı olarak, vakıf gelirlerini azalttığı; buna karşılık mütevellî kredilerinin mali sürdürülebilirlik üzerinde olumsuz bir etki yaratmadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, mütevellînin şahsî menfaati ile vakfın sürekliliği arasında fiilî bir teşvik uyumu oluşabildiğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Galata, Para vakfı, Şer'iyce sicilleri, Mütevellî.

**CASH WAQFS AND TRUSTEES IN OTTOMAN GALATA: CREDIT
ALLOCATION, PRIVILEGES AND PROFITABILITY**

ABSTRACT

This paper examines Ottoman cash waqfs in late seventeenth-century Galata through a principal-agent lens, asking who received waqf credit and whether trustee (*mütevellî*) access amounted to abuse. It uses roughly 1,000 loan entries from the debt (*zimem*) sections of accounting records for 62 cash waqfs (1680–1690), with borrower attributes identified where possible. Transaction-level fixed-effects models (within the same waqf, year, and contract type) show strong stratification: members of the military-administrative class obtained larger loans than urban resident men such as artisans and merchants, while trustees and waqf employees borrowed the largest amounts; women consistently accessed smaller loans. A second-stage analysis links portfolio composition to waqf profitability. A higher share of lending to military borrowers is associated with lower profits, consistent with repayment frictions and limited risk pricing under largely fixed profit rates (*ribh*). By contrast, trustee/employee lending does not predict lower profitability. Overall, privilege shaped access, but insider borrowing did not necessarily undermine sustainability. Taken together, these results may point to a de facto alignment of incentives between the trustee's pursuit of personal gain and the waqf's institutional continuity.

Keywords: Cash waqf, Court registers, Galata, Trustee.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, sadullah.yildirim@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8742-0478>.

² Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İktisat Fakültesi, muhammetyeniurt@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1528-9946>.

³ Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, omerfarukmete@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6568-2984>.

Para Vakıflarında Kredi Mekanizması, Ribh ve Müttevellinin Rolü

Para vakıfları, Osmanlı İmparatorluğu'nda XV. yüzyıldan itibaren alt ve orta gelir gruplarının tasarruflarını kurumsal bir yapıya entegre ederek bu kesimleri iktisadî sisteme dâhil eden özgün mali kurumlardır (Genç, 2023, s. 72; bkz. Ek 2. Tablo 1, madde 1). Bu kurumlar, nakit sermayeyi hem hayır amaçlı hem de gelir getirici biçimde kullanan meşru finansal bir yapı sunmuştur (Genç, 2023, s. 83). Bir para vakfı, kurucusunun (vâkıf) belirli bir meblağı sürekli gelir kaynağı olarak bağışlamasıyla ortaya çıkmakta olup kuruluş, kadı huzurunda düzenlenen vakfiye ile tescil edilmektedir. Vakfiyede sermayenin miktarı, gelirlerin kullanım amacı, denetim usulleri ve müttevellinin tayin ve görev şartları açıkça belirtilmektedir (Özcan, 2003, s. 76–79; Yediyıldız, 2003, s. 4–5). Müttevelli, vakfın kurucusunun iradesini temsil eden (vekil) ve vakıf malının korunması ile gelirlerinin artırılmasından sorumlu kişidir (Yediyıldız, 2003, s. 181). Vakfı borçlandırma, işlevsiz malları tasfiye etme veya çalışan maaşlarını artırma gibi işlemler için kadı izni gerekir; ancak gelir kaybına yol açmayan tasarruflarda müttevelli re'sen hareket edebilir. Nitekim Şehsuvar Mescid-i Şerif Vakfı'nın müttevellisi Ömer Efendi 1686 yılında Abdi Çelebi'ye %15 oranından, Nasuh Efendi'ye %10'dan kredi sağlarken (İstanbul Müftülüğü, İSTM.ŞSC.14.d. Şer'iyye Sicil Defterleri_14 Galata Mahk. no. 144; 13b); Yunus Ağa Avarız Vakfı'nın müttevellisi ise mahalle-i mezburun müezzini Ahmet Çelebi'ye %10 oranından Ermeni zimmi ve diğer kişilere %15 oranından kredi tahsis etmiştir (İSTM.ŞSC.14.d. no. 144; 56a). Diğer taraftan görevlerin eksiksiz yürütülmesi, taşınmazların kiralınması, onarımı, vakıf hesaplarının düzenli tutulması ve sermayenin işletilmesi müttevellinin asli görevlerindendir (bkz. Ek 2. Tablo 1, madde 2). Buna karşın vakıf mallarını rehin vermek, teminatsız borç vermek, bedelsiz tahsis etmek ya da şahsi menfaatine kullanması yasaktır. Müttevelli, kusur veya ihmali sonucu meydana gelen her zarardan şahsen sorumludur (Öztürk, 2006). Bu bakımdan kadı, müttevellinin yönetimini denetleyerek ilgili hesapları inceler ve harcamaları kontrol eder (Çiftçi, 2004, s. 73–74). Osmanlı toplumunun hukuki bakımdan askerî ve reaya olmak üzere iki temel gruba ayrıldığı göz önüne alındığında, müttevellilerin devlet hizmeti karşılığı görev yapan ve vergi muafiyetine sahip kişiler olarak askerî sınıfa dâhil edilmektedir (Çiftçi, 2004, s. 69; Yediyıldız, 2003, s. 159). Bu statü, onların hem idari yetki hem de hukuki sorumluluk bakımından konumunu belirleyen temel unsurlardan biri olduğunu ortaya koysa da bu çalışmada müttevellilerin vakıf fonları ve kârlılık üzerindeki etkisini açık bir şekilde ortaya koymak için müttevelliler askerî sınıf haricinde değerlendirilmiştir.

Klasik İslam hukukundaki riba (faiz) yasağı nedeniyle para vakıfları doğrudan faizli borç işlemi gerçekleştiremezdi. Bu engel, vakıf pratiğinde muamele-i şer'iyye adı verilen dolaylı sözleşme biçimleriyle aşılmıştır (bkz. Ek 2. Tablo 1, madde 3). Bu akit biçimsel olarak satış veya kira görünümünde olup, ekonomik bakımdan vakfa getiri sağlamaktadır. En yaygın yöntem vakfın, borç vereceği kişinin sembolik değere sahip bir malını kredi vereceği para kadar bir bedel karşılığında peşin olarak satın alması akabinde hemen ardından bu mal, vakıf tarafından belli bir yüzde eklenmiş bedelle vadeli olarak aynı kişiye satılması yöntemi olan muamele-i şer'iyye'dir. Diğer yöntemler ise karz, mudarebe, bidaa, bey'i istiğlâl, akara tebdil, evkaf-ı hümayun beytülmal kassamlığında nemalandırma ve kismet-i askeriyye mahkemesinde istirbah usulleridir (Çam, 2014, s. 47). XVI. yüzyıldan itibaren Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin fetvalarıyla uygulamalar meşru kabul edilmiş; böylece para vakıfları faizsiz fakat getirili işlemlerle toplumsal fayda üreten bir finansal araç haline gelmiştir (Kurt, 2015, s. 25–

48; Özcan, 2003, s. 36–38). Fiilî getiriler farklı tarihlerde %10, %15, %20 oranlarıyla uygulansa da uygulamada birlik oluşturmak amacıyla Ebussuud Efendi'nin konu ile ilgili fetvasıyla getiri %15 olarak sabitlenmiştir (Akgündüz, 1988, s. 162; bkz. Ek 2. Tablo 1, madde 4). Nitekim Galata'daki para vakıflarının önemli bir kısmının da %15 oranından kredi sağladığı görülmektedir. Şer'îyye sicillerinde yer alan kayıta bu durum “meblağ-ı mezbur onu on bir buçuk (%15) hesabı ile istirbah olunup vazife-i tevliyet ve sair mescidin meremmeti ve sair masarısı bunun ribhinden olmak üzeredir” (İSTM.ŞSC.14.d., no. 144, 35a, 56a, 58a) şeklinde ifade edilmiştir.

Ancak bu oranların vakfiyelerde önceden belirlenmiş olması, vakıfların piyasa koşullarına göre faiz oranını ayarlama esnekliğini ortadan kaldırmış olsa da (Pamuk, 2009, s. 125) bu durum kredi ilişkilerinde öngörülebilirliği artırarak finansal istikrarın sürdürülmesine katkı sağlamıştır (Bulut ve Korkut, 2016). Dolayısıyla para vakıfları, risk ve getiri dengesini faiz oranı üzerinden değil; sözleşme türü (rehin, istiglal vs.), teminat kalitesi (askerî veya reaya oluşuna göre güvenilirlik) ve kredi miktarı üzerinden yönetmek zorunda kalmışlardır (Çizakça, 1995). Bu katılık, vakıfları riskli borçlulara daha küçük meblağlarda kredi verme, güvenilir borçlulara ise daha yüksek tutarlarda fon tahsis etme yönünde dolaylı bir risk fiyatlama mekanizmasına yöneltmiştir. Galata vakıflarının zimem kayıtlarında borç verilen kişiler incelendiğinde, kefalet karşılığında fon kullananların diğer borçlulara kıyasla daha yüksek tutarlarda krediye erişebildikleri görülmektedir. Nitekim Yel Değirmeni Mahallesi Avarız Vakfı'ndan kefaletle borç alan Veli Çelebi'nin 170 kuruş kullandığı, aynı vakıftan borçlanan diğer kişilerin ise 10, 13 ve 100 kuruş gibi daha düşük meblağlarla yetindiği anlaşılmaktadır (İSTM.ŞSC.14.d., no. 144, 5a). Benzer şekilde kefaletle fon kullanan müezzin Kadri'nin 1.050 kuruş aldığı kaydedilirken (İSTM.ŞSC.14.d., no. 144, 19b), Kayyım Mustafa Çelebi'nin 6.660 akçe (İSTM.ŞSC.14.d., no. 144, 20a), Yusuf Ağa'nın 200 kuruş (İSTM.ŞSC.14.d., no. 144, 25a) ve bir ekmekçi zimmînin 322 kuruş borçlandığı görülmektedir (İSTM.ŞSC.14.d., no. 144, 73a). Böylece faiz oranı sabit kaldığı durumda vakıflar, kredilendirme sürecinde seçim ve teminatlandırma usullerine önem vermiştir. Bu sistemde mütevellî, faiz oranını artırarak değil; hem kendisine ayrılan fonu arttırarak (Pamuk, 2009, s. 125) hem de sözleşme türü ve borçlu seçimi üzerinden risk yönetmiştir (Kuran, 2001).

Mütevellî vakıf kurumunun merkezinde olup vakfın sahibi değil, emanetçisi (vekil) konumundadır; vakfiyeye sadakat yükümlülüğü taşır. Ancak vakfiyeler doğası gereği eksik sözleşmeler olması sebebiyle mütevellîye birtakım hareket serbestliği tanımaktadır (Kuran, 2001, s. 865; 2012, s. 423, 432). Bu durumda mütevellî para vakıflarında iktisadî aracı gibi davranarak krediyi yönlendirmektedir. Nitekim Murat Çizakça, Bursa vakıfları üzerine yaptığı çalışmada, borç alanların büyük kısmının mütevellîler olduğunu, bu kişilerin fonları işletme kurmak yerine İstanbul'daki sarraflara yüksek faizle aktardıklarını belirtir; bu durum vakıfların sermaye birikimi aracı değil, sermaye dağıtım kurumu olarak işlediğini gösterir (Çizakça, 1995, s. 347–348; 2017, s. 55–56). Diğer yandan Mehmet Genç, para vakıflarının vergi iltizam sistemine fon sağlamakta olan sarraflara gerekli mevduatı sağladığını belirtmektedir (Genç, 2023, s. 84). Buna karşılık, Cafer Çiftçi ve Hacı Veli Aydın, Bursa ve Selanik örneklerinde mütevellîlerin kullandıkları kredilerin toplam kredilerin yalnızca %5–9'u düzeyinde olduğunu, dolayısıyla mütevellî borçlanmasının marjinal kaldığını hesaplamışlardır (Aydın, 2014, s. 94–95; Çiftçi, 2004, s. 188, 191–192). Süleyman Kaya da muhasebe kayıtları üzerinden mütevellî

kredilerinin toplam nakit işletme içinde küçük bir paya sahip olduğunu ve sistematik suiistimal kanıtı oluşturmadığını vurgulamaktadır (Kaya vd., 2017).

Bu tartışmalar, mütevellinin konumunun hem iktisadî aracı hem de emanetçi arasında bir yerde durduğunu göstermektedir. Mütevellinin asli görevi, vakıf paralarını etkin biçimde yürütmek ve gelirlerini en yüksek düzeye çıkarmaktır; bu nedenle mütevellilerin emin, doğru ve mali bakımdan güçlü olmaları önemlidir (Özcan, 2003, s. 285–286). Fakat XVIII. yüzyılda vakıfların yaklaşık %51'inde kurucuların kendilerinin müteveli olduğu, ancak idare ve kontrol sisteminin tam olarak işlememesi nedeniyle gelirlerin bazen israf ve suiistimale konu olduğu durumlar söz konusudur (Yediyıldız, 1982). Bu tür suistimallerde bulunan mütevellilerin görevlerine son verilmiştir (Memiş, 2020, s. 119–120). Diğer yandan mütevellinin çoğunlukla vâkıfın akrabası olması sebebiyle aile yararının bazen vakfın hayır amacına üstün geldiğini - özellikle evladiyelik vakıfların zamanla suiistimale açık olması- fakat bunun her zaman gayr-ı sahîhlik anlamına gelmediğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir (İnalçık, 2019, s. 246). Dolayısıyla müteveli, Osmanlı vakıf sisteminde sadece bir yöneticisi değil; risk seçiciliği, teminat denetimi ve kâr-zarar dengesini gözetten bir aktördür. Ancak bu aktörün hareket alanı hem vakfiyenin hükümleri hem de dinî-örfî hukuk tarafından sınırlandırılmıştır. Bu yapının sonucu olarak, faiz oranının sabitliği statü temelli ayrıcalıkları güçlendirmiş ve mütevelliler/vakıf çalışanları gibi içeriden erişim sahipleri ya daha yüksek miktarda fon kullanmış (Pamuk, 2009; Çizakça, 1995, s. 334) ya da tanıdıkları kişilere daha düşük orandan kredi sağlamışlardır. Örneğin Hacı Süleyman Vakfı mütevellisi Ömer Çelebi kefil olduğu İbrahim Ağa İshak Efendizade'ye %10 oranından kredi sağlarken; buna karşılık rehin bırakan Rabia Hatun ve papuççu zimmînin altın ve gümüş eşya teminatına rağmen %15 oranından kredi sağladığı görülmektedir (İSTM.ŞSC.14.d., no. 144, 58a). Nitekim 1749–1823 arasında mütevellilerin toplam kredideki payı %4'ten %10'a, kişi başı kredi 81'den 333 guruşa çıkmıştır (Çizakça, 1995, s. 334). Diğer taraftan askerî grup içerisinde mütevellilerin diğer askerî zümre mensuplarına nazaran abartılı olmayan kredi kullandıkları görülmektedir (Çiftçi, 2004, s. 188). Böylece para vakıfları, piyasa rasyonelitesi ile kayırmacılığın bir arada var olabildiği bir kurum haline gelmiştir.

Tüm bunlar göz önüne alındığında, para vakıflarının kredi mekanizması İslam hukukunun sınırları içinde geliştirilmiş özgün bir finansal sistemdir. Bu sistemde risk, faiz oranı üzerinden değil; sözleşme türü, teminat kalitesi ve borçlu seçimi üzerinden yönetilmiştir. Müteveli bu dengenin merkezinde yer almış hem sermaye dağıtımını hem de kurumsal güvenilirliği sağlamıştır. Para vakıfları bu yönüyle, Osmanlı finansal yapısında rasyonel tahsis ile sosyal dayanışmayı bir araya getiren en önemli kurumlardan biri olmuştur.

Osmanlı Vakıf Sisteminde Asil-Vekil Yaklaşımı

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıflar, yalnızca sosyal yardım ve dini hizmetlerin yürütülmesinde değil, aynı zamanda şehir altyapısının kurulması, eğitim ve sağlık kurumlarının imarı ve ticari hayatın inkişafında merkezi bir role sahipti. Öyle ki, bazı çalışmalar toplam ekonomik kaynakların üçte bire yakınının vakıf sektörü içinde bulunduğunu iddia etmektedir (Yediyıldız, 2003). Bu denli geniş bir ekonomik ve idari alanı kapsamasına rağmen, vakıf kurumunun doğasında zamanla belirginleşen yapısal bir idari mesele bulunmaktadır. Vakıf kurucunun iradesiyle kurulan bu müessese, “ebediyet” iddiası nedeniyle kurucunun ömrünü

aşmak zorundadır. Böylece zaman içinde niyeti belirleyen vâkîf (kurucu) ile mütevellî (kararı verici) birbirinden ayrılmakta; hedef ile uygulama arasında bir alanın açılması kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu durum, bugün iktisat literatüründe “asil–vekil problemi” olarak adlandırılan yapısal sorunun Osmanlı bağlamındaki en somut örneklerinden birini oluşturmaktadır. Mütevellî vakıf kaynaklarını kurucunun şartlarına göre mi yönetecek, yoksa kendi tercih ve çıkarı doğrultusunda mı kullanacaktır? Bu çalışma, bu soruyu XVII. yüzyıl sonu Galata para vakıfları üzerinden incelemeyi hedeflemektedir.

Asil–vekil problemi, karar alma ve kaynak tahsisi yetkisinin devri sonrasında, vekilin sahip olduğu bilgi üstünlüğü ve eylemsel serbestiyi kullanarak asilin amaçlarından sapma eğilimi göstermesi durumudur (bkz. Ek 2. Tablo 1, madde 5). Bu sapma, çoğu zaman üç temel mekanizmanın etkileşiminden doğmaktadır. İlk olarak, bilgi asimetrisi vekilin (mütevellî) faaliyetler, mali işlemler ve yerel ilişkiler hakkında asilden (vakıf) daha fazla ve daha nitelikli bilgiye sahip olmasına yol açmaktadır. Böylece asil, vekilin davranışlarını tam olarak gözlemleyemez ve değerlendiremez. İkinci olarak, teşvik uyumsuzluğu, asilin uzun vadeli hedefleri ile vekilin kısa vadeli çıkarları arasında potansiyel bir gerilim yaratmaktadır. Böyle bir uyumsuzluk vekili, kendi faydasını maksimize ederken asilin amaçlarından uzaklaştırabilir. Üçüncü olarak, izleme ve denetim maliyetleri, vekilin davranışlarını asil tarafından sürekli ve etkin biçimde kontrol edilmesini güçleştirmektedir. Bu nedenle asil–vekil problemi, yalnızca bireysel ahlâkî zafiyetlerden çok, kurumsal tasarımın niteliğine ve yapısal yönetim kapasitesiyle ilgilidir. Sorun, uygun teşvik mekanizmaları kurularak, bilgi akışının şeffaflaştırılmasıyla, düzenli hesap verme ve denetim düzeneklerinin işletilmesiyle, görev tanımlarının açık sınırlandırılmasıyla ve gerektiğinde yaptırım uygulama kapasitesinin güçlendirilmesiyle çözülebilir. Başka bir ifadeyle, asil–vekil gerilimi bireylerin karakterinden ziyade kurumsal mimarinin sağlamlığına, saydamlık rejimine, hesap verebilirlik ilkelerine ve toplumsal meşruiyet ağlarının etkinliğine bağlı olarak azalır ya da derinleşir. Dolayısıyla bu problem, modern şirket yönetiminden devlet bürokrasisine, hayır kurumlarından tarihsel vakıf sistemlerine kadar her tür örgütsel yapıda ortaya çıkabilen, süreklilik taşıyan ve iyi tasarlanmış kurumsal çerçevelerle kontrol altına alınması gereken yapısal bir yönetim meselesidir.

Osmanlı vakıf düzeninde vâkîf (kurucu) ile mütevellî (yönetici) arasındaki ilişki, klasik asil–vekil çerçevesinde değerlendirilebilir. Vakıf kurucusu, malını belirli hayrî amaçlar doğrultusunda tahsis ederek, bu amaçların uygulanmasını mütevellîye vekâlet eder; dolayısıyla asil konumundadır. Mütevellî ise vakfın günlük yönetiminden, gelirlerin toplanmasından ve vakfiyede belirtilen hizmetlerin icrasından sorumlu vekildir. Ne var ki vakfın kurumsal karakteri bu ilişkiye özgün bir boyut kazandırır. Vakıf ebedîdir; kurucunun ömrünü zorunlu olarak aşar. Bu nedenle, kurucu kendisini ilk mütevellî tayin etmiş olsa dahi, zaman içerisinde sahiplik iradesi ile yönetim yetkisi arasındaki bağ kopmaya başlar. Kısacası, vakfın sürekliliği, asil ile vekilin tarihsel olarak ayrışmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu çerçevede temel sorun, vakfiyede belirlenen şartların gelecek yönetimler tarafından ne ölçüde uygulanacağını belirsizliği meselesidir. Asilin amacıyla vekilin çıkarlarının örtüşmesini temin etmek, vakıf kurumunun ana meselelerinden birisidir. Bu yüzden vakfiyeler sadece vakfın hangi amaçla kurulduğunu değil, aynı zamanda nasıl yönetileceğini de ortaya koymaktadır. En yaygın uygulamalardan biri, vakfın yöneticiliğinin (mütevellîlik) kurucunun çocuklarına ve kendi soyundan gelen sonraki nesillere bırakılmasıdır. Bu yolla mütevellînin vakfa karşı bağlılığını

güçlendirerek hem kurucunun niyeti hem de vakfın uzun vadeli çıkarları korunmuş olacaktır. Kısacası, vakıf kurucularının yöneticiyi daha en baştan kendi çıkarları ve değerleriyle uyumlu hale getirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu yaklaşım, modern kurumlar açısından bakıldığında, çıkar uyumunu sağlama ve değerleri aktarma yoluyla asil-vekil sorununu en baştan azaltma stratejisi olarak görülebilir.

Bu nedenle vakfiyeler, yalnızca vakfın amaçlarını değil aynı zamanda yönetimi hakkında da bilgiler vermektedir. Yönetimle ilgili yaygın olan uygulamalardan biri, kurucunun çocuklarına ve nesline mütevellîliğin verilmesi koşuludur. Öyle ki aile bağı sayesinde mütevellînin vakfın geleceğini önemseyip sorumlu davranması ve kurucunun niyetini devam ettirmesi teşvik edilmiş olmaktadır. Bu durum asil-vekil sorununu daha başlangıçta azaltmaya yönelik bir kurumsal tasarım stratejisi olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı vakıf sistemi, bu sorunu yalnızca önceden tasarlanan (ex-ante) kurumsal düzenlemelerle değil, aynı zamanda karar sonrası (ex-post) yargısal denetim mekanizmalarıyla da kontrol etmiştir. Tevliyetin tasdiki, muhasebe kontrolü, istibdal kararları, gerektiğinde azil işlemleri ve merkezi otoritenin aldığı mali kararın yereldeki hukuki yürütücülüğü ile denetleyiciliği kadı tarafından yürütülürdü (bkz. Ek 2. Tablo 1, madde 6). Kadı, vakfın şer'î ve hukuki çerçevesine riayet edilip edilmediğini denetleyen hesap sorma makamıydı. Sicillerde, kötü yönetim veya kötüye kullanım şüphesi hâlinde mütevellîlerin görevden alındığı örnekler görülmektedir (bkz. Ek 2. Tablo 1, madde 6). Dolayısıyla Osmanlı vakıf sistemi, asil-vekil sorununu hem kurucu iradesiyle yapılan kurumsal tasarım hem de yargısal murakabe ile iki katmanlı biçimde yönetmiştir.

Araştırmanın Amacı, Veri ve Yöntem

Bu makale, yukarıda ele alınan asil-vekil problemini Osmanlı para vakıfları üzerinden ampirik olarak incelemektedir. Para vakıfları, bu ilişkinin en görünür olduğu kurumlardan biridir; zira mütevellî hem kredinin kimlere verileceğine hem de ödemelerde aksama olduğunda nasıl bir yol izleneceğine karar veren kişidir. Bu durum, şu temel soruyu ortaya koymaktadır: Mütevellî, vakfın kaynaklarını gerçekten vakfiyede belirtilen amaçlar doğrultusunda mı kullanmaktadır yoksa ailevi, ticari ve sosyal ilişkilerine bağlı olarak kötüye mi kullanmaktadır? Başka bir ifadeyle mütevellî, borç takibinde tutarlı ve titiz mi davranacak, yoksa güçlü veya yakın konumdaki borçlulara karşı daha tavizkar bir tutum mu sergileyecektir? Dolayısıyla para vakıfları, hem vakıf düzeninin sunduğu denetim imkânlarını hem de günlük uygulamada ortaya çıkan ayrıcalık risklerini birlikte gözlemlemeye elveren bir alan sunmaktadır.

Bu çalışma yukarıda ifade edilen sorulara cevap bulmak üzere XVII. yüzyılın sonlarında imparatorluğun önemli ticari merkezlerinden biri olan Galata'daki para vakıflarının muhasebe kayıtlarında yer alan zimem bölümüne odaklanmaktadır. Çalışmanın veri kaynağını İstanbul Müftülüğü bünyesinde yer alan şer'iyye sicillerinden Galata Mahkemesi 144 numaralı muhasebe defteri oluşturmaktadır. Söz konusu veriler 1680-1690 yıllarını kapsamakta olup 62 para vakfının zimem bölümünden elde edilmiştir. Defterdeki kayıtlardan vakıfların asl-ı malları (kuruluş sermayeleri), kim tarafından kuruldukları, mütevellîleri, vakfın bulunduğu mahalle, işlem yapılan yıllar ve zimem kayıtlarına yani bu yıllar içinde borç kullandırılan kişiler ve aldıkları borçların miktarlarına ulaşmak mümkündür. Vakıf muhasebe defterlerinden elde edilen söz konusu verilerin yapısını göstermek amacıyla, Rıdvan Kethüda Vakfı'na ait

muhasabe kaydı ve buna ilişkin ek 1'deki transkripsiyon örneği incelenebilir. Bu kayıttan da görüldüğü üzere zimem kayıtları üzerinden kişilerin meslekleri, hangi dine mensup oldukları, cinsiyetleri, yaşadıkları mahaller, asl-ı malları, borç bilgileri vb. durumlar tespit edilebilmektedir.

Bu bilgiler ışığında vakıflardan borç kullanan kişiler beş ana kategoriye ayrılmıştır: Askerî zümre mensupları, ilmiye sınıfı mensupları, müteveli ve vakıf çalışanları, kadınlar ve esnaf-tüccar gibi diğer erkek borçlular. Böylece vakıflardan kredi kullanan kişilerin davranışları toplumsal statü ve kurumsal konuma göre sistematik biçimde karşılaştırılabilir hâle getirilmiştir.

Makalenin temel amacı, Galata bölgesindeki 62 para vakfının kredileri hangi toplumsal gruplara yönlendirdiğini ve bu tahsis biçiminin vakıfların kârlılığı ve sürdürülebilirliği üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda şu sorulara yanıtlar aranmaktadır: Kredi tahsisinde piyasa mantığı mı ağır basmaktaydı, yoksa statü, yakınlık ve kişisel ilişki ağı mı belirleyici idi? Mütvelliler kendi konumlarını ayrıcalık sağlamak için mi kullanıyorlardı? Kredilerin dağılımı vakıf maliyesine nasıl yansımaktaydı?

Yukarıda belirtilen sorulara yanıt aramak için analiz iki aşamalı regresyon yöntemiyle yürütülmüştür. İlk olarak, mütevelliler de dâhil olmak üzere farklı toplumsal grupların kredi kullanım düzeyleri karşılaştırılmıştır. İkinci aşamada bu dağılımın vakıf kârlılığı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bunun sonucunda hem kime borç verildiği hem de bu tercihin mali sonuçları birlikte değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, kredi tahsisinin toplumsal statüye duyarlı olduğunu göstermektedir. Askerî zümre ile müteveli/vakıf çalışanları, ortalama olarak esnaf ve tüccar gibi referans gruplara göre daha yüksek tutarlarda kredi kullanmıştır. Özellikle, referans grubuna kıyasla; askerîlerin kullandığı kredi tutarı %34 ve müteveli/çalışanların kullandığı tutar %117 yüksek, buna karşılık kadınların kullandığı kredi tutarı %38 düşüktür. İlmiye mensubu kişilere kullandırılan kredi miktarı ile referans grup arasında istatistikî olarak anlamlı bir fark saptanmamıştır. Gayrimüslim erkeklerin ise esnaf ve tüccar gibi Müslüman erkeklere kıyasla %33 yüksek miktarda kredi kullandığı görülmüştür.

Kârlılık analizi ise portföyde askerî kredilerin payı arttıkça vakıf kârının azaldığını göstermektedir. Askerî payındaki %1'lik bir artış, ortalama kârda yaklaşık 5.050 akçe düşüşle sonuçlanmaktadır. Buna karşılık müteveli/çalışan payı ile kârlılık arasında istatistikî olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Başka bir ifadeyle bu bulgu, mütevellilerin yoğun kredi kullanımının her zaman suiistimal/zarar anlamına gelmediğini göstermektedir. Benzer şekilde portföyde ilmiye ve kadın paylarındaki değişimler de kârlılık üzerinde belirgin bir etki üretmemektedir. Karşılaştırmalar yine esnaf ve tüccar gibi şehir mukimi diğer erkeklere göredir.

Özet İstatistikler

Bu bölümde, regresyon analizine geçmeden önce para vakıflarının kredi portföyünün toplumsal kompozisyonunu temel boyutlarıyla (sıklık ve ortalama meblağ) ortaya koyulacaktır. Tablo 1'de verilen özet istatistiklere göre, işlem sayısı açısından en yoğun iki grup unvansız yahut meslek ve ticaret erbabı erkekler (n=464) ve kadınlardır (n=325); buna karşın bu iki grubun ortalama kredi tutarları görece düşüktür (sırasıyla 5,080.80 ve 2,011.26). Buna karşılık,

askerî (7,510.43; n=138) ve ilmiye (7,415.85; n=53) zümreleri daha düşük frekansla kredi kullanmakla birlikte, işlem başına kullandıkları ortalama meblağlar genel ortalamanın (5,316.64) üzerindedir. En yüksek ortalama kredi tutarı ise açık ara vakıf çalışanlarında gözlenmektedir (16,006.67; n=72); bu bulgu, vakıf çalışanlarının daha sınırlı sayıda işlemle fakat daha büyük ölçekli borçlanma gerçekleştirdiklerine işaret eder. Tablo 1 ayrıca borçlanmanın dini aidiyete göre dağılımına dair bir karşılaştırma da sunmaktadır. Kredi işlemlerinin büyük kısmı Müslümanlara aittir (Müslüman n=912; gayrimüslimler n=141). Ortalama kredi tutarı Müslümanlarda 5,375.62, gayrimüslimlerde ise 4,914.46 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 1: Sosyal Gruplara Kullandırılan Kredi Miktarına Dair Özet İstatistikler

Sosyal Grup	Ortalama	Standart Sapma	Frekans
Askerî	7510.43	10493.75	138
İlmiye	7415.85	11541.43	53
Kadın	2011.26	2525.93	325
Vakıf Çalışanı	16006.67	20890.94	72
Diğer Erkekler	5080.80	7113.85	464
<i>Dini Bakımdan</i>			
Müslüman	5375.62	9595.26	912
Gayrimüslim	4914.46	7224.69	141
Total	5316.64	9315.28	1,052

Standart sapmaların tüm gruplarda yüksek olması (özellikle vakıf çalışanlarında 20,890.94; askerî ve ilmiye gruplarında 10,493.75 ve 11,541.43), kredi tutarlarının grup içinde homojen dağılmadığını, aksine geniş bir aralıkta seyrettiğini ve bazı büyük kredilerin ortalamaları yukarı çektiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla tablo, para vakıflarının kredilerinin kimlere daha çok kullandırıldığı ile hangi gruplara daha yüksek tutarlarla kullandırıldığı arasındaki ayrımı görünür kılmakta; kredi ilişkilerinin sosyal gruplar arasında hem erişim sıklığı hem de meblağ bakımından katmanlaştığını ortaya koymaktadır.

Ne var ki ortalamalar üzerinden yapılan karşılaştırmalar, gruplar arasındaki farkların vakıf düzeyindeki farklı uygulamalardan, işlem türlerinden veya belirli yıllara özgü koşullardan kaynaklanıp kaynaklanmadığını birbirinden ayırt edemez. Bu nedenle bir sonraki bölüm söz konusu değişkenlerin etkisini elimine edecek bir regresyon çerçevesiyle kredi tahsisini daha sistematik biçimde ele alacaktır.

Kredi Tahsisi: Ampirik Çerçeve ve Bulgular

Vakıfların sosyal gruplar arasında yaptığı kredi tahsisi aşağıdaki regresyon modeli çerçevesinde incelenmiştir. Analiz kredi düzeyinde gerçekleştirilmekte olup v vakfı, t muhasebe yılını ve i kredi kaydını temsil etmektedir.

$$\ln(\text{KrediMiktarı}_{ivt}) = \alpha + \sum_{g \in G} \beta_g \mathbf{1}\{\text{group}_i = g\} + \gamma_v + \tau_{\text{işlem}} + \delta_t + \varepsilon_{ivt},$$

Modelde bağımlı değişken kişi bazında verilen kredi tutarının doğal logaritmasıdır. Temel açıklayıcı değişkenler ise kredi kullanan kişilerin statülerini gösteren kukla

değişkenlerdir. Bunlar Askerî, İlmiye, Vakıf çalışanı ve Kadın gruplarından oluşmaktadır. Referans grubunu ise bunların dışında kalan esnaf ve tüccar gibi diğer erkekler oluşturmaktadır. Bununla birlikte modele vakıf sabiti γ_v , işlem türü $\tau_{işlem}$ ve yıl sabiti δ_t eklenmiştir. Model aynı vakfın, aynı muhasebe dönemi ve aynı işlem türü içindeki kredileri karşılaştırmaktadır ve β_g kredi tahsis kararının gruplar arasındaki ortalama farkı olarak yorumlanmaktadır. Hata payı ε_{ivt} ile gösterilmiştir ve tahminde heteroskedastisiteye dayanıklı standart hatalar kullanılmıştır.

Kredi Tahsisi Bulguları

Tablo 2, Galata para vakıflarının toplumsal gruplar arasında nasıl bir kredi tahsisi yaptığını göstermektedir. Tablodaki modeller vakıf, işlem türü ve yıl sabit etkilerini içermekte böylece farklı sosyal grupların aynı kurumsal ve dönemsel koşullarda kullandıkları kredi tutarlarındaki farklılaşmayı ölçmektedir. Bağımlı değişken kredi miktarının logaritması olduğundan, katsayılar yaklaşık yüzdesel etkiler olarak yorumlanabilir.

Tablo 2: Sosyal Gruplar Arasında Kredi Tahsisi		
	(1)	(2)
Değişkenler	Kredi miktarı (log)	Kredi miktarı (log)
Askerî	0.304*** (0.0986)	0.367*** (0.0997)
İlmiye	0.0577 (0.149)	0.110 (0.150)
Kadın	-0.386*** (0.0791)	-0.337*** (0.0792)
Vakıf Çalışanı	1.117*** (0.143)	1.194*** (0.146)
Müslüman		-0.329*** (0.0984)
Sabit	7.726*** (0.0466)	7.980*** (0.0900)
Gözlem sayısı	1,049	1,049
R-kare	0.511	0.517

Not: 1. Standart hatalar parantez içinde gösterilmiştir.

2. Tüm modeller vakıf sabiti, işlem türü sabiti ve muhasebe yılı sabiti içermektedir.

*** $p < 0.01$

Model, 1.049 işlem üzerinden kredi miktarındaki değişimin yaklaşık %51–52'sini açıklamaktadır ($R^2=0.511-0.517$).

İlk olarak, askerî zümre mensuplarının kullandıkları kredi tutarları referans gruba kıyasla anlamlı biçimde yüksektir. Referans grup ise esnaf-tüccar gibi diğer erkeklerden oluşmaktadır. Model (1) ve (2)'deki katsayılar, askerîlerin referans gruba göre yaklaşık %30–36 aralığında yüksek meblağlara eriştiklerini göstermektedir. Bu bulgu, Osmanlı toplumunda askerî statünün ekonomik kaynaklara erişimde sağladığı kolaylığın bir yansıması olarak yorumlanabilir. İlmiye mensupları için tahmin edilen katsayılar pozitif olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı değildir; bu durum, ilmiyenin kredi piyasasındaki konumunun askerî zümreye göre daha sınırlı olduğunu göstermektedir.

Kadınların kullandığı kredi tutarları ise her iki modelde de belirgin biçimde düşüktür. Yaklaşık %33-38 seviyesinde düşük meblağ kullanımı, Osmanlı toplumsal hayatında kadınların

serveti, teminat kapasitesi ve iktisadî faaliyete katılımındaki erkeklere göre kısıtlı konumuyla uyumludur.

En dikkat çekici bulgu, vakıf çalışanları ve mütevellilere ilişkindir. Vakıf personelinin kullandığı kredi tutarları referans gruba göre yaklaşık üç kat daha yüksektir. Bu sonuç, para vakıflarında yönetici konumda olması dolayısıyla mütevellinin kredi erişiminde belirgin bir avantaja sahip olduğunu göstermektedir. Bu bulgu ilk bakışta vakıf kaynaklarının vakıf çalışanları tarafından suiistimal edildiğini akla getirir de çalışmanın ikinci aşamasında incelenen kârlılık sonuçları ile birlikte değerlendirildiğinde, bu ayrıcalıklı erişimin vakıf finansal sürdürülebilirliğiyle her zaman çelişmeyebileceği görülmektedir

Model (2)'de eklenen din değişkeni, Müslüman kredi kullanıcılarının ortalama kredi tutarlarının gayrimüslimlere kıyasla yaklaşık %32 düşük olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, dönemin Galata bölgesinin demografik ve sektörel özellikleriyle uyumludur: Gayrimüslimlerin bölgedeki ticari faaliyetlerde daha yoğun varlık göstermeleri ve ticari ağlara erişimlerinin güçlü olması bu sonucun ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.

Genel olarak bu bulgular, para vakıflarında kredi tahsisinin yalnızca ekonomik gerekçelere, yani borçlunun geri ödeme kapasitesi ve muhtemel kârlılığına dayanmadığını göstermektedir. Kredi dağılımının aynı zamanda bireylerin toplumsal konumları, statüleri, vakıf içindeki konumları ve dönemin güç ilişkileri tarafından şekillendiği söylenebilir. Başka bir ifadeyle, kredi tahsisi süreçlerinde hem piyasa temelli değerlendirmeler hem de sosyal hiyerarşiye ilişkin kriterler birlikte etkili olmuştur denilebilir.

Sabit etkiler yaklaşımı, kurumsal ve dönemsel heterojenliği büyük ölçüde kontrol altına aldığı için, tahmin edilen katsayılar aynı kurumsal bağlamda gruplar arası tahsis farklarını yakalamaktadır. Bununla birlikte, bu model nedensellik iddiası taşımamaktadır. Bir sonraki bölümde, aynı dönem ve vakıflar için kurguladığımız kârlılık denkleminde portföydeki askerî ve vakıf çalışanı paylarıyla vakıf-düzeyi kârlılık arasındaki ilişki test edilerek, burada saptanan tahsis primlerinin mali sonuçları incelenecektir.

Kârlılık Analizi: Ampirik Çerçeve ve Bulgular

Vakıf düzeyindeki mali performansı değerlendirmek için her vakfın dönemsel ortalama kârı (gelir eksi gider, akçe cinsinden) kullanılmaktadır. Gözlem birimi v vakfıdır. Kredi portföyünün bileşimi ile kârlılık arasındaki ilişki şu denklemle tahmin edilmiştir:

$$kar_v = \beta_0 + \sum_{g \in G} \beta_g Pay_{vg} + e_v$$

Bağımlı değişken, dönemsel ortalama kârdır (akçe cinsinden). Bağımlı değişken, vakfın dönemsel ortalama kârıdır. Açıklayıcı değişkenler, ilgili vakfın kredi portföyünde her bir sosyal grubun payını göstermektedir. Burada $g \in G = \{\text{Askerî, İlmiye, Kadın, Vakıf Çalışanı}\}$ olup referans kategori, unvansız erkek borçlulardır. Dolayısıyla katsayılar β_g , ilgili grubun kredi payındaki bir birimlik artışın (referans gruba göre) vakfın ortalama kârı üzerindeki marjinal etkisini göstermektedir.

Kârlılıkla İlgili Bulgular

Tablo 3, kredi portföyünün bileşimi ile kârlılık arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Modelin açıklama gücü sınırlıdır ($R^2 = 0.068$); bu durum vakıf kârlılığının kredi kompozisyonu dışında çok sayıda faktörden etkilendiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte askerî kredi payına ilişkin katsayı istatistiksel olarak anlamlıdır ve büyüklüğü dikkat çekicidir.

Tablo 3: Sosyal Gruplara Kullandırılan Kredilerin Kârlılık Üzerine Etkisi

(1)	
Değişkenler	Ortalama Kâr
Askerî kredi oranı	-5,050** (2,086)
İlmiye kredi oranı	-6,684 (5,502)
Kadın kredi oranı	-923.3 (3,189)
Vakıf çalışanı kredi oranı	-1,993 (1,509)
Sabit	1,870*** (678.0)
Gözlem sayısı	62
R-kare	0.068

Not: Standart hatalar parantez içinde gösterilmiştir. ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

Sonuçlar, askerî zümre mensuplarına tahsis edilen kredilerin vakıf kârlılığını anlamlı ölçüde azalttığını göstermektedir. Askerî kredi payındaki yalnızca %1'lik bir artış dahi, ortalama kârda yaklaşık 5.050 akçelik bir düşüşe yol açmaktadır. Bu durum, söz konusu kredilerin geri ödemesinde yaşanan sistematik aksaklıklara işaret etmektedir. Zira para vakıfları, vakfiyede belirlenmiş sabit bir ribh (kâr) oranı üzerinden kredi fiyatlaması yapmaktadır; dolayısıyla geri ödeme riski arttığında bu riski fiyatlama yoluyla telafi etme imkânı yoktur. Bu nedenle, askerî gruplara açılan kredilerde yaşanan tahsilat güçlükleri doğrudan kâr kaybı olarak bilançoya yansımaktadır.

Geri ödeme sorunları iki farklı kanaldan kaynaklanmış olabilir: Birincisi, askerîlerin uzun süreli seferlerde bulunmaları nedeniyle fiilen borçlarını ödeyememeleri; ikincisi ise, statülerinin sağladığı siyasal ayrıcalıklar sayesinde icra ve tahsil süreçlerine fiilen direnebilmeleridir. Mevcut veri seti bu iki ihtimali birbirinden kesin biçimde ayırmaya izin vermemekle birlikte, her iki mekanizmanın da birlikte etkili olduğu düşünülebilir. Ancak dikkat çekici bir nokta, geri ödemede zorluk yaşanması beklenen bu gruba daha az kredi verilmesi gerekirken, Tablo 2'de görüldüğü üzere, askerîlerin yüksek kredi tutarlarına erişebiliyor olmasıdır. Bu bulgu, ekonomik rasyonaliteden ziyade güç ilişkileri ve kurumsal ayrıcalıkların kredi tahsisinde belirleyici rol oynamış olabileceğine işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle, askerî statü, piyasa mantığıyla açıklanamayacak ölçüde bir kredi erişimi avantajı sağlamaktadır.

Buna karşılık, çalışmada askerî statüden ayrı değerlendirilen mütevellî ve vakıf çalışanlarının kredi payı ile kârlılık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmamıştır. Bu bulgu, mütevellîlerin görece yüksek tutarlarda kredi kullanmalarına rağmen geri ödeme disiplininin güçlü olduğunu ve bu kredilerin vakfın mali sürdürülebilirliğini sistematik biçimde zedelediğini göstermektedir. Literatürde tartışıldığı üzere, mütevellîlerin piyasa faiz oranının altında bir ribh oranı üzerinden vakıftan borçlanıp bu sermayeyi sarraflar

veya ticari ortaklar aracılığıyla piyasa oranına yakın biçimde yeniden plase etmesi, kendileri açısından bir gelir farkı doğurabilir. Ancak bu farkın gerçekleşebilmesi vakfa zamanında geri ödeme koşuluna bağlı olduğundan, mütevellinin kendi çıkarı ile vakfın sürekliliği arasında fiilî bir teşvik uyumu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle, vekil kendi faydasını maksimize etmeye çalışırken dolaylı biçimde asilin (vâkıfın) amacına da hizmet eder. Dolayısıyla, burada tam bir çıkar çatışmasından ziyade, kişisel menfaat ile kurumsal sürdürülebilirliği birleştiren pragmatik bir denge söz konusudur.

Analize dâhil edilen diğer sosyal gruplardan ilmiye mensupları ve kadın borçlu paylarının vakıf portföyünde çoğalmasının vakfın kârlılığı üzerine anlamlı bir etkisi olmadığı gözlemlenmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda para vakıflarının işleyişini asil–vekil ilişkisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Analiz, XVII. yüzyıl sonu Osmanlı Galata'sında faaliyet gösteren 62 para vakfına ait yaklaşık bin kredi kaydı ile vakıf muhasebe kayıtlarından elde edilen gelir-gider verileri üzerinden kredi tahsisi ve mali performans arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Literatürde sıklıkla vurgulanan mütevellî–suiistimal ilişkisini varsayımlar yerine ampirik verilerle test etmeyi amaçlayan bu yaklaşım, para vakıflarının işleyişine dair kapsamlı sonuç ortaya koymaktadır.

Elde edilen bulgular, kredi tahsisinin yalnızca ekonomik rasyonalite dayalı olmadığını aynı zamanda toplumsal statü, kurumsal konum ve güç ilişkilerinin de belirleyici olduğunu göstermektedir. Askerî zümre mensupları ile mütevellî ve vakıf çalışanları, esnaf ve tüccar gibi şehir mukimi diğer erkek borçlulara kıyasla daha yüksek tutarlarda krediye erişebilmiştir. Gayrimüslim borçluların ortalamanın üzerinde kredi kullanmaları Galata'nın ticari karakteri ve demografik yapısıyla uyumlu bir görünüm sergilerken, kadınlar daha düşük meblağlara erişmiştir.

Ancak bu ayrıcalıkların mali sonuçları farklılaşmaktadır. Kârlılık analizi, askerî zümreye kullandırılan kredilerin vakıf gelirlerini istatistiki olarak anlamlı biçimde azalttığını ortaya koymaktadır. Bu durum, askerîlerin sefer koşulları nedeniyle geri ödemede yaşadıkları aksaklıklar ya da sahip oldukları siyasal ayrıcalıkların borç takibini zayıflatmasıyla açıklanabilir. Sabit ribh oranlarının uygulandığı bu sistemde risk priminin fiyatlar aracılığıyla yansıtılamaması, geri ödeme baskısı düşük gruplara verilen kredilerin doğrudan kâr kaybına yol açmasına neden olmuş görünmektedir.

Buna karşılık, mütevellî ve vakıf çalışanlarının yüksek tutarlarda kredi kullanmalarının vakıf kârlılığı üzerinde olumsuz bir etki yaratmadığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, literatürde mütevellî davranışlarını sistematik bir suistimal alanı olarak ele alan yaklaşımları sınırlandırmaktadır. Galata örneğinde mütevellî, vakıftan görece düşük ribh oranlarıyla borçlanıp bu fonları piyasada daha yüksek getirili işlemlerde değerlendirmiş olsa bile, borçlarını düzenli biçimde geri ödemiş; böylece vakfın mali sürdürülebilirliğini zedelememiştir. Bu durum, mütevellinin kişisel çıkarı ile vakfın devamlılığı arasında fiilî bir teşvik uyumunun ortaya çıkabildiğini göstermektedir. Bu bulgu, klasik asil–vekil teorisinin öngördüğü tek yönlü çıkar çatışması varsayımını kısmen tersine çevirerek, Osmanlı vakıf

pratiginde bireysel menfaat ile kamusal hayrın belirli koşullarda örtüşebildiğini ortaya koymaktadır. Elbette bu sonuç, mütevellî eliyle yönetilen vakıfların ayrıcalıklara tamamen kapalı olduğu anlamına gelmez. Kredilere erişimdeki eşitsizlikler, özellikle cinsiyet ve statü bakımından, sistemin toplumsal adalet boyutu açısından eleştiriye açıktır. Ancak vakıf maliyesinin sürdürülebilirliği dikkate alındığında, mütevellîlerin kredi kullanımını her durumda “suistimal” olarak nitelendirmek doğru değildir. Burada önemli olan, kredilerin yalnızca “kime verildiği” değil, bu tahsislerin vakıf performansına nasıl yansıdığıdır.

Bu çerçevede çalışma, asil–vekil teorisinin Osmanlı Galata para vakıfları bağlamında mutlak bir çıkar çatışması üretmediğini, aksine belirli kurumsal ve toplumsal koşullar altında vekilin menfaati ile asilin amacı arasında bir örtüşme oluşabileceğini ortaya koymaktadır. Sorun, ayrıcalığın varlığından ziyade, bu ayrıcalığın geri ödeme disiplini, finansal sürdürülebilirlik ve kurumsal denetimle desteklenip desteklenmediğinde yatmaktadır. Askerî kredilerde gözlemlenen kârlılık kaybı ile mütevellî kredilerinde böyle bir etkinin görülmemesi, bu ayrımı açık biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Galata para vakıfları örneği, Osmanlı mali dünyasında hayırseverlik, piyasa ve kurumsal teşviklerin birbirinden tamamen ayrışmadığını; aksine belirli koşullar altında birlikte işleyebildiğini göstermektedir. Muhasebe defterlerine dayalı ampirik analiz, para vakıflarının yalnızca hayır amaçlı durağan kurumlar değil, aynı zamanda teşvik yapıları içinde işleyen mali organizasyonlar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, Osmanlı vakıf literatürüne mütevellî davranışlarını yeniden düşünmeyi gerektiren, veri temelli ve bağlamsal bir katkı sunmaktadır.

Kaynakça

- Akgündüz, A. (1988). *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*. Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, H. V. (2014). Selanik'te 18. yüzyılın ilk yarısında para vakıfları ve kredi işlemleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29(1), 87-106. <https://doi.org/10.18513/egetid.69162>
- Bulut, M. & Korkut, C. (2016). Finansal istikrar ve para vakıfları etkisi: Rumeli para vakıfları örnekleri. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 2(1), 55-76.
- Çam, M. (2014). Vakıf ve iktisat. M. Kurtoğlu (Ed.), *Vakfiyelere göre iktisadi teşekküller içinde* (s. 37-50). Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Çiftçi, C. (2004). *Bursa'da vakıfların sosyo-ekonomik işlevleri: Avârız vakıfları, hirfet vakıfları, para vakıfları, selâtin vakıfları*. Gaye.
- Çizakça, M. (2017). *İslam dünyasında vakıflar*. KTO Karatay Üniversitesi.
- Çizakça, M. (1995). Cash waqfs of Bursa, 1555-1823. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38(3), 313-354.
- Döndüren, H. (2012). *İktisat ve ticaret ilmihali*. Erkam.
- Genç, M. (2023). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi II*. Ötüken.
- Gökbilgin, M. T. (1952). *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası vakıflar-mülkler-mukataalar*. Üçler.
- Holmström, B. (1979). Moral hazard and observability. *Bell Journal of Economics* 10(1), 74-91.
- İnalcık, H. (2019). Vakıf Medeniyeti. *Vakıflar Dergisi*, 246-247. <https://doi.org/10.16971/vakiflar.586914>
- Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics* 3(4), 305-360.
- Kurt, I. (2015). *Para vakıfları: Nazariyat ve tatbikat* (2. Baskı). İslami İlimler Araştırma Vakfı Araştırma ve-İnceleme Dizisi.
- Kaya, S., Durmuş, M. E., Bektaş, İ., & Akkaya, A. (2017). Cash management methods of 18th century cash waqfs in the light of accounting records. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 50-62. <https://doi.org/10.25272/j.2149-8407.2017.3.3.05>
- Kuran, T. (2001). The provision of public goods under Islamic law: Origins, impact, and limitations of the waqf system. *Law & Society Review*, 35(4), 841-897.
- Kuran, T. (2012). Legal roots of authoritarian rule in the middle east: Civic legacies of the Islamic waqf. *The American Journal of Comparative Law*, 64, 419-454.
- Memiş, Ş. E. (2020). Kudüs vakıflarında istihdam: 18. yüzyılda vakıf görevlilerinin sosyo-ekonomik ve demografik özellikleri. *Osmanlı Araştırmaları*, 55(55), 99-144. <https://doi.org/10.18589/oa.777845>
- Orbay, K. (2017). Imperial waqfs within the Ottoman waqf System. *Endowment Studies* 1(2), 135-153.
- Özcan, T. (2003). *Osmanlı para vakıfları: Kanûnî dönemi üsküdar örneği*. Türk Tarih Kurumu.
- Öztürk, N. (2006). Mütavelli. *TDV İslâm ansiklopedisi* C. 32 içinde, (s. 217-220). Türkiye Diyanet Vakfı.

Pamuk, Ş. (2009). Changes in factor markets in the Ottoman Empire, 1500–1800. *Continuity and Change*, 24(1), 107–136. <https://doi.org/10.1017/S0268416009007048>

Yediyıldız, B. (1982). Vakıf müessesesinin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü. *Vakıflar Dergisi*, 14(14), 1-27. <https://doi.org/10.16971/vd.91048>

Yediyıldız, B. (2003). XVIII. yüzyılda türkiye'de vakıf müessesesi: Bir sosyal tarih incelemesi. Türk Tarih Kurumu.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Defterleri:

İSTM.ŞSC.14.d Şer'iyye Sicil Defterleri_14 Galata Mahkemesi, dosya no: 144.

Galata Hüccec ve Muhasebat Defteri (İSTM.ŞSC.144.): 5a, 8b, 12a, 13b, 19b, 20a, 22a, 25a, 35a, 56a, 58a, 73a.

Rıdvan Kethüda Vakfına Ait Muhasebe Kaydının Transkripsiyonu

Muhasebe-i mahsulat ve ihracat-ı evkaf-ı merhum Rıdvan Kethüda beray-ı ecza der-Beşiktaş an-zaman-ı Osman Efendi el-mütevelli i an-gurre-i M. sene 1098 gayet-i Z.			
Asl-ı mal-ı mahsulat ma murabaha 15.620 akçe			
An-mahsul-ü murabaha-i mal-ı mezkur beher elf (1.000) i 100 akçeden (%10) 1.420		Re's-i mal-ı vakf der-zimem-i nas-asl 14.200 akçe	
Vuziaminzalik 1.420			
El-vezaif 1.270			
Eczahan Nefer: 2, fi 1,5 Fi sene 380 <u>380</u> 760	Kâtip Sene: 150		Mütevelli Şehr: 30 Sene: 360
İhracat 150 akçe			
İhzariyye 5 akçe	Harc-ı muhâsebe 30 akçe	Maliyye 15 akçe	Harc-ı hüccet 100 akçe
Minha der-zimem-i nas 14.200			
Der-zimmet-i Osman Efendi el-mütevelli 4.000 akçe	Der-zimmet-i Manol zimmi istiğlal-i menzil 20 guruş, fi 120 2.400 akçe (1 akçe=120 kuruş)		Der-zimmet-i Tüccar Dimitri zimmi istiğlal-i menzil 65 guruş, fi 120 7.800 akçe

Ek-2. Tablo 1.

Açıklama	Kaynak
1. Tespit edilebilen en eski tarihli para vakfı kaydı 1423 yılına aittir. Bu vakıf Hacı Muslihüddin (Semmân) bin Halil tarafından 10.000 akçe olarak vakfedilmiştir. Söz konusu meblağın istirbah yoluyla işletilmesi ve elde edilen yıllık 1.000 akçenin, Kenise Camii'nde cüz okumaları karşılığında üç kişiye tahsis edilmesi şart koşulmuştur.	Gökbilgin, 1952, ss. 272-273.
2. Okçu Musa Mahallesi Avarız Vakfı'na ait sermayenin mütavelli Ahmet Çelebi tarafından işletildiği kayıt için bkz. "Vakf-ı mezburun res-i malı olan meblağ-ı mezbur iki yüz elli gurus ahali-i mahallenin marifetiyle onu on bir (%10) murabaha hesabı üzere mütavelli-i mezbur Ahmet Çelebinin zimmetinde olup kendi imal ve istirbah eyleyip ribhinden her sene mahalle-i mezburun avarızını teslim eyleyip ve meblağ-ı mezkûr iki yüz elli gurus asl-ı mal vech-i meşruh üzere kendi zimmetinde olduğunu mezbur Ahmed Çelebi meclis-i şer' de ikrar ve ... etmeğin bu mahalle kayd olundu"	İSTM.ŞSC.14.d. no. 144; 22a.
3. Muamele-i şer'iyye dini kaidelere uygun işlem demektir. Osmanlı pratiğinde genellikle para vakıfları tarafından uygulanmıştır. Temel amaç, fon talebinde bulunan kişilere finansman sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda fon arz eden vakıflar araya bazı meşru işlemleri eklemleyerek dolaylı yoldan gelir elde etmektedir.	Hamdi Döndüren, İktisat ve Ticaret İlmihali, Erkam Yayınları, 2012.
4. "Zeyd 12'ye (%20), 13'e (%30) dahi ziyade ile muamele eylese zamanımızda emri sultani ve şeyhülislam hazretlerinin fetvası on bir buçuktan (%15) ziyade verilmeye deyu tenbih olunduktan sonra kulak asmayıp ısrar eyleseler tazir edilir ve hapsedilirler. Alınan kâr ise anlaşmaları şartı ile geri alınmaz deyu memurlardır."	Akgündüz, 1988, s. 162.
5. Asil-vekil problemi hakkında genel çerçeve için bakılması önerilen literatür.	Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. <i>Journal of Financial Economics</i> 3(4), 305-360; Holmström, B. (1979). Moral hazard and observability. <i>Bell Journal of Economics</i> 10(1), 74-91. Sultan vakıfları özelinde asil-vekil problemi için bkz. Orbay, K. (2017). Imperial waqfs within the Ottoman waqf System. <i>Endowment Studies</i> 1(2), 135-153.
6. Kadı'nın merkezden aldığı emir hakkında örnek olarak bkz. "İzzetli ve faziletli Galata Kadısı Efendi Hazretleri, hala cülus-ı hümayun oldukda cümle cevami ve mesacid ve sair evkaflarda olan erbab-ı vezaifin birer aylık ulufeleri mütavellilerinden tahsil olunmak üzere ferman-ı âli sadır olmağın istihdam kullarından Mehmed Bey mübaşir tayin olunmağın cümle mütavellileri maarifet-i şerle buldurup her vakfın mürtezikasının birer aylık ulufeleri sadır olan	İSTM.ŞSC.14.d. no. 144; 8b.

ferman-ı ali mucebince ber-vech-i ... miriye teslim etdirip suret-i ruznamçe aldırasin. Fi 1099”	
7. Müttevellinin görevinden alınması hakkında örnek olarak bkz. “Mahruse-i Galata muzafatından kasaba-i Kasımpaşa'da vaki merhum Ethem Efendi Mescid-i Şerifi Vakfına ve yine vakf-ı mezbura mülhak olan Memi(ş) Kethüdâ Vakfına hala berat-ı alişan ile mütevelli olan işbu rafiul-kitab Mustafa Çelebi ibn-i Abdullah nam kimesne meclis-i şeri ... lazımtetvirde vakfeyn-i mezbureyne sabıka mütevelli olan el-Hac Pir Mehmet nam kimesne muvacehesinde üzerine bit-tevliye üzerine dava ve takrir-i kelim edip mezbur el-Hac Piri ber-vech-i muharrer sabıka zikr olunan vakıflara mütevelli olup lakin ahali-i mahalle-i mezbure talebleriyle ber-muceb-i ferman-ı ali mezburun muhasebesi görüldükde mucib-i azl nice hali zahir olduğu cihetle tevliyetden azl ve ben yerine mütevelli nasb olduğum ecilden hala mezburdan sual olunup yedinde olan muhasebesi defterleri natik olduğu üzere zikr olunan Ethem Efendi Vakfından otuz iki bin dört yüz seksen sekiz akçe ve mezbur Memi(ş) Kethüda Vakfından on bin sekiz yüz yetmiş bir akçe min ... kırk üç bin üç yüz elli dokuz akçenin alıverilmesi matlubumdur dedikde gıbbes-sual mezbur el-Hac Piri dahi cevabında fil-hakika hal bilcümle mütevelli-i layık-ı mezbur Mustafa Çelebi'nin tafsil eylediği minval üzere olduğunu bit ... ihtiyar ikrar-u itiraf etmeğin mucibiyle meblağ-ı mezbur kırk üç bin üç yüz elli dokuz akçeyi mütevelli-i layık-ı mezkur Mustafa Çelebiye eda ve teslime mütevelli-i sabık-ı mezbur el-Hac Piriye bade'l-tenbih vakaa bit-taleb ketb olundu.”	İSTM.ŞSC.14.d. no. 144; 12a.